

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ПАРАЛІНГВАЛЬНИХ ЗАСОБІВ КОМУНІКАЦІЇ У ТВОРАХ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

У статті розглянуто питання комунікативної компетенції мовної особистості в аспекті значущості актуалізації метамови невербальної комунікації, метамовної рефлексії, зокрема вербалізації паралінгвальних засобів комунікації як способу реалізації відповідного мовного коду.

Ключові слова: комунікативна компетенція, мовна особистість, метамова невербальної комунікації, метамовна рефлексія, вербалізації паралінгвальних засобів комунікації, мовний код.

Осіпова Т.Ф. Вербализация паралингвистических средств коммуникации в произведениях Т.Г. Шевченко. *В статье рассмотрены вопросы коммуникативной компетенции речевой личности в аспекте значимости актуализации метаязыка невербальной коммуникации, метаязыковой рефлексии, в частности вербализации паралингвистических средств коммуникации как способа реализации соответствующего речевого кода.*

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, речевая личность, метаязык невербальной коммуникации, метаязыковая рефлексия, вербализация паралингвистических средств коммуникации, речевой код.

Osipova T.F. Verbalization of Paralingual Means of Communication in T.G. Shevchenko's Works. *The article focuses on the analysis of a language personality communicative competence in the aspect of actualization of non-verbal communication, metalanguage reflection, in particular verbalization of paralingual means of communication as a means of realization of a certain linguistic code.*

Keywords: communicative competence, language personality, metalanguage of non-verbal communication, metalanguage reflection, verbalization of paralingual means of communication, linguistic code.

Антропоцентричний принцип як один із фундаментальних принципів сучасних гуманітарних дисциплін спрямовує філологічні дослідження «у бік вивчення мовної особистості, її індивідуальних смислів, мовної, комунікативної і культурної компетенції» [6: 40]. Сучасні лінгвісти зазначають, що у філології, центральним об'єктом якої є мова й текст, уже чітко виформувалася тенденція до розгляду об'єктів філології не тільки в статичці, але й у динаміці, у ставленні до мовця, пограничних та міждисциплінарних сфер її діяльності [7]. Відповідно до такого підходу відбувається профілювання мовної компетентності сучасника в нерозривній єдності з комунікацією як способом міжособистісної взаємодії, зокрема виокремлюють комунікативну компетенцію учня, учителя, перекладача, керівника, професійну мовно-комунікативну компетенцію загалом, іншомовну, міжкультурну комунікативну компетенцію тощо. При цьому дослідники наголошують, що серед ключових, предметних, соціальних, професійних та ін. компетенцій комунікативна посідає особливе місце. Її значущість відзначена в численних європейських нормативних документах, зокрема таких, як «Стратегії модернізації змісту загальної освіти», матеріалах Ради Європи «Ключові компетенції

для Європи», де оволодіння засобами усної й писемної комунікації рідною та іноземною мовами внесено до списку п'яти компетенцій, визнаних найбільш важливими для всіх молодих європейців [4].

У зв'язку із цим актуалізується розуміння **мовної особистості** як такої, що «виражена в мові (текстах, дискурсах) і через мову», такої, що «реконструйована на базі власних мовних засобів» [1: 24]. Сучасні підходи лінгвістичних досліджень зумовлюють інтерес до мови як дискурсивної категорії, тому лінгвісти все частіше вдаються до прагматичного аналізу ідіостилю особистості, визначення мовної і комунікативної компетенції загалом, використовуючи як дослідницький матеріал авторський художній або публіцистичний тексти (дискурси), промови або виступи тощо, зважаючи на характер матамовної рефлексії, що є не стільки «пасивною», такою, що фіксує і коментує відповідні явища мови й мовлення, скільки «активною» – на базі власних уявлень мовець вибудовує мовну тканину тексту, моделює мовну поведінку персонажів відповідного художнього твору, конструює їх репліки та невербальні дії, відбирає метамовну лексику для авторських ремарок і т. ін. [9].

Серед чинників, що впливають на визначення типу мовної особистості, Т.А. Космеда виокремлює **психотип, соціопсихотип, параметр культури мовлення, емоційної компетенції, національної самосвідомості** [1], пов'язуючи їх із невербальним чинником, але не виокремлюючи його, порівн.: «спілкування передбачає не лише вербальні, але й невербальні засоби, паралінгвістичні – міміка, жести тощо» [1: 21]; «висновок про емоцію можна зробити тільки аналізуючи конкретну ситуацію (...) *вербаліка + невербаліка + ситуація* роблять зрозумілим те, що виражається, й для спостерігача, й для комуніканта» [1: 53]. Уважаємо, що доповнення зазначеної типології параметром **паралінгвальної (невербальної) компетенції** є доречним і доцільним, оскільки він є невід'ємним складником комунікативної компетенції загалом.

Актуальність цієї наукової розвідки зумовлена вищезазначеною пропозицією, що потребує опису параметрів комунікативної компетенції – вербальних і невербальних, їх взаємодії та специфіки взаємопроникнення.

Півстоліття тому російський лінгвіст О.О. Реформатський у статті «О перекодировании и трансформации коммуникативных систем» (1963) порушив питання про характер та способи співіснування в одному комунікативному акті кількох знакових систем, зокрема функціонування в мові знаків різної природи, аналізу їхньої поведінки в інтерактивному спілкуванні. О.О. Реформатський уважав, що без розв'язання питань про невербальну комунікативну діяльність і її співвідношення з вербальною «модельювання комунікативних систем і самого мисленнєвого процесу є неможливим» [5].

На сьогодні теоретична скарбниця невербальної комунікації містить науково-практичний доробок зарубіжних та російських учених, зокрема з питань комплексного підходу щодо осмислення загальних програм і способів людської поведінки (роботи Вінкіна 1995, Джонсона 1987, Коснієра / Броссарда 1982), опису моделей поведінки, виявлення вербальних і невербальних корелятивів значень та встановлення правил у діалозі (Армстронг 1995, Блінушова 1995, Жинкін 1998, МакНіл 1986, Шаронов 1996, Шерер 1992), формального та семантичного аналізу невербальних знаків у

зіставленні з мовними знаками, зокрема виявлення прихованих смислів невербальних семіотичних одиниць різноманітної природи, що заміщають або супроводжують мовні знаки в процесі комунікації (Біркинбіл 1979/1997, Болінжер 1986, Екман 1972, Фрідман 1977), власне лінгвістичних, соціо- і психолінгвістичних досліджень, спрямованих на розпізнавання за вербальним і невербальним ключем психічних станів та емоцій людей (Вежицька 1995, Вайн / Крапах 1975, Екман 1972/1992). Представниками Московської (І.О. Мельчук, О.К. Жолковський, Ю.Д. Апресян, О.В. Падучева) та Польської (А. Богуславський, А. Вежицька) семантичних шкіл була порушена проблема створення єдиної семантичної мови для опису мовних фактів та явищ різних типів, що сприяло формуванню нової наукової дисципліни – **невербальної семіотики** (Г.Ю. Крейдлін) [3: 8, 12–16].

Пошуки нових шляхів у сфері зазначеної проблематики тривають і до сьогодні. Дослідження та опис **метамови невербаліки** з метою формування та поглиблення знань про найбільш значущі паралінгвальні засоби комунікації є одним із таких шляхів. Як зазначають фахівці, у межах **метамовної рефлексії** як «усвідомленого використання мови з метою аналізу різноманітних фактів, їх оцінку відповідно до норм та узусу» [8: 108] доцільно розглядати судження про кожний компонент мовної ситуації: «використаний код (вербальні та невербальні засоби), інтенції мовця та адекватність їх мовленнєвого втілення, релевантних ситуації характеристики адресанта й адресата повідомлення, умови комунікації тощо» [9]. Вербалізація паралінгвальних засобів у процесі описування комунікативної поведінки людини надає можливість діагностувати її внутрішній стан, приховані думки, ставлення до світу і т. ін.

Першість комплексного дослідження мовної особистості належить українському мовознавцеві Т.А. Космеди в праці «Комунікативна компетенція Івана Франка» (2006), що викликала потужний позитивний резонанс у науковому світі. Серед численних рис комунікативної поведінки І. Франка, описаних у монографії, належну увагу приділено й невербальній поведінці письменника [2: 132–141], зокрема вербалізації ним у поетичних текстах паралінгвальних явищ, а також одного зі своєрідних феноменів – мовчання, оскільки «не лише активна діяльність, а й бездіяльність, слова й мовчання – усе цінне в спілкуванні» [2: 133], порівн.: *А мені ти на прощанні І руки не подала. Ти кивнула головою, В сінях скрилася як мрія; Я ж, мов одурілий, стою, І безсилий за тобою Шлю в погоню погляд свій (І.Франко «Зів'яле листя»)*. Отже, за висновком Т.А. Космеди, «паралінгвістичні засоби вважають дискурсом, оскільки (...) вони виконують функції, що активно доповнюють мовлення, зокрема й репрезентують емоційні стани» [2: 132].

Теорія лінгвоперсоналогії нещодавно збагатилася ще одним надбанням проф. Т.А. Космеди – монографією «Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу» (2012). Аналіз глибинних когнітивних процесів, що відбиваються у творчості письменника, авторка зокрема здійснює крізь призму невербальної комунікації, вербалізованої ним у текстах, порівн.: «образ-концепт *сліз, плачу* репрезентує прихований образ-концепт *душевного крику, страждання (...)*, порівн.: *... Один собі / в моїй хатині / заспіваю, заридую, / Як мала дитина*» («Гайдамаки») [1: 96]; «сльози

уподібнюються до слова, репрезентації мовлення, порівн.: *Ая дивлюсь, поглядаю, / Сміюся слезами...* («Гайдамаки») [1: 97]; «Т. Шевченко високо оцінює мовчання, що характерно для комунікативної поведінки християн, українців зокрема, передусім інтровертивного психотипу. На це поет систематично вказує, відповідно омовлюючи : *Кругом мовчки подивилась...* («Катерина»); *Ледве встала, поклонилась, / Вийшла мовчки з хати...* («Катерина»); *Серед става / Мовчки спинилась...* («Катерина»); *Сохла і мовчала...* («Тополя»); *Панотаман та на хвилю / Мовчки поглядає...* («Іван Підкова»)» [1: 99].

У лінгвістичній площині комунікативна компетенція пов'язана з поняттям **мовного коду**, під яким, як відомо, розуміють сукупність засобів мови, що використовують у комунікації, а також **мовного знаку** як засобу міжособистісної взаємодії; при цьому сучасні філологи наголошують, що «мовний знак сам по собі – це не готовий засіб спілкування, оскільки його ще треба змоделювати для реалізації функції знака власної комунікативної компетенції» [1: 21]. Ще одним якісним параметром мовної особистості, на думку Т.А. Космеди, є **мовна спроможність** індивіда як функційна система, «компоненти якої «працюють» за специфічними правилами, за якими й здійснюється вибір засобів, що необхідні для вирішення кожного конкретного комунікативного завдання, наголошуючи при цьому на наявності семантичного компонента – підсистеми правил вибору адекватного значення для реалізації відповідного смислу» [1: 20].

Т. Шевченко, омовлюючи засоби невербальної комунікації, використовує їх як мовні коди до розуміння когнітивних процесів, що мотивують комунікативну поведінку персонажів його текстів, репрезентують авторську мовну спроможність, здатність моделювати й передавати відповідні смисли.

Зокрема вербалізація оптичних параметрів (*зовнішності, одягу*) формує уявлення не тільки про соціальний статус героїв, але й про характер їх взаємостосунків, порівн.: *...я тобі не пара: я в сірій свитині, а ти титарівна. Кращого вітай...* («Гайдамаки» : «Титар») – Ярема бідний, знедолений, пригнічений, не може претендувати на взаємостосунки з дівчиною заможних батьків; *Закрутивши чорні уси, За ухо чуприну, Підняв шапку – човни стали* («Іван Підкова») – зовнішня козацька атрибутика, поєднана з вербалізованим рухом на позначення команди зупинки, надає можливість судити про певну рангову приналежність козака і його героїчну вдачу.

Засобом вербалізації параметрів зовнішності автор передає душевний стан своїх героїв, реалізуючи **емоційний дейксис** (термін В. Шаховського), порівн.: *...а дівчата! Землі козацької краса Уляха в'яне, як перше мати, І непокрита коса Стидом січється; карі очі В неволі гаснуть...* («Гайдамаки»: «Свято в Чигирині»); *Дивлюсь : твоя, мій брате, мати Чорніше від чорної землі Іде, з хреста неначе знята...* («Н. Костомарову. В казематі»).

Як зазначають фахівці, «мотивна компетенція мовної особистості виявляється і в її вмінні породжувати в практиці комунікації емотивно коректні тексти» [1: 54], що, безсумнівно, є ознакою елітарної мовної особистості. Поетичні твори Т. Шевченка репрезентують його потужний темперамент у вияві як негативних, так і позитивних емоцій – від обурливо експресивних текстів до інтимних високоенергетичних, що можна простежити на прикладах вербалізації

тактильних засобів невербальної комунікації, порівн. : ...*А нагай Малює вздовж жидівську спину...* («Гайдамаки» : «Конфедерати») — омовлено жорстоке фізичне покарання; відсутність суб'єкта дії (*нагай* — тільки інструмент) і непряме називання самої дії збуджує уявлення читача й загострює сприйняття; *А Оксана, як голубка, Воркує, цілує; То заплаче, то зомліє, Головоныку схилить...* («Гайдамаки» : «Титар») — каскадне змалювання сильного почуття засобом вербалізації невербаліки, зокрема просодики (*манери мовлення*), такесики (*поцілунок*), екстралінгвістики (*плач*), кінесики (*постави тіла, семантично значущих рухів*). Описуючи темпераментну інтимну сцену в такий спосіб, Т. Шевченко, власне, визначає природу взаємодії лінгвальних і паралінгвальних засобів комунікації, порівн. : *Довго вони, як бачте, Меж мови-розмови Цілувались, обнімались З усієї сили; то плакали, то божились...* («Гайдамаки» : «Титар»).

Яскравим прикладом, що виявляє креативність емотивного невербального дейксісу Т. Шевченка, є персоніфіковане мовлення, спрямоване до абстрактного об'єкта як до реального, порівн. : *Горнисть лишень ти до мене, Та витнемо з лиха; Гарнесенько обіймемось Та любо, та тихо Пожартуєм, чмокнемося, Та й поберемося, Моя крале мальована. Бо я таки й досі За тобою чимчикую...* («Слава»). Не можна не погодитись із думкою, що емоції впливають на своєрідний стиль мислення й мовлення людини [1: 54], а специфіка їх вияву є візитною карткою мовної особистості.

Вербалізація зовнішності в мові художнього твору може репрезентувати **аксіологічний компонент** комунікативної компетентності, порівн.: *А в неділеньку святую Мундир надіває. І медаль, і хрест причепить, і заплете косу, Та ще й борошном посипле. Я не знаю й досі, Нащо вони москалі ті Коси заплітали, Мов дівчата, та святес Борошно псували? На іграшку, я думаю, Так собі, аби-то!* («Москалева криниця») — у контексті виявляється іронічне ставлення до атрибутики царської армії і до «москалів» загалом; ... *Вночі і ожеледь, і мряка, І сніг, і холод. І Нева Тихесеньку кудись несла Тоненьку кригу попід мостом. А я, отож таки вночі, Іду та кашляю ідучи. Дивлюсь : неначе ті ягнята, Ідуть задріпані дівчата, А дід (сердешний інвалід) За ними гнетесь, шкандибас, Мов у кошару заганяє Чужу худобу...* («О люди! Люди небораки!») — зневажливо-іронічне ставлення до відповідних суб'єктів дії пом'якшується стилістичним прийомом евфемізації (*задріпані дівчата* — повії) та використанням відповідного порівняння, характерного для українського фольклору загалом, (*мов чужу худобу*), а позитивно-співчутливе реалізується через актуалізацію категорії інтимізації — висловлення прямого співчуття (*сердешний інвалід*). І навпаки, вербалізацію почуттів захоплення, прихильності автора до створеного ним образу простежуємо в контекстах : *Увечері, мов зоря тая, Марія з гаю виходжає Заквітчана* («Марія»); *І кинула кругом очима, Аж іскри сипнули з очей. А з добрих молодих плечей Хітон полатаний додолу Тихенько зсунувся. Ніколи Такої Божої краси Ніхто не узрить!* («Марія»).

Етнокультурний параметр мовної особистості репрезентовано крізь призму невербальних засобів комунікації шляхом омовлення найбільш значущих рухів, зокрема : *Кругом заревіло. «Спасибі вам!» — Надів шапку* («Іван Підкова») — рух на позначення завершення розмови або спільної справи; *Чи мене, Боже милий, Навік забуваєш, Одвертаєш лице своє, Мене покидаєш?*

(«Псалми Давидові») – рух на позначення відсутності комунікативного контакту, переривання спілкування; *І став велично на порозі, І, уклонившись, вітав Марію тихо* («Марія») – репрезентовано маркер комунікативного етикету українців (вітаючись, уклонитися); *Поддай же руку козакові І серце чисте подай! І знову іменем Христовим Ми оновим наш тихий рай* («Полякам») – імператив, що спрямовує комунікацію в напрямку розвитку, поступу.

Контекстуально можливим видається виявити жанрову **синкретичність** деяких рухів, порівн.: *«Ой панночки-голубчики, Єй-богу, немає!» «Брешеш, шельмо!» «Коли брешу, Нехай Бог карає!» (...)* *«Ха-ха-ха-ха!.. Чорт, панове, Літаню співає. Перехрестись!» «Як же воно? Далєбі, не знаю.» «Отак, дивись...»* *Лях хреститься, А за ним Іуда...* («Гайдамаки»: «Конфедерати») – хреститися на знак переконання, кляти; *І що тепер йому поцати? Подумавши, перехрестивсь Та й знов пішов у наймити...* («Москалева криниця») – використання руху хрещення як оберегу перед небезпечною або складною справою; *Нехай мати усміхнеться, Заплакана мати. Благословить дітей своїх Твердими руками І діточок поцілує Вольними устами* («І мертвим, і живим, і ненародженим...») – ритуальне значення руху хрещення на знак благословення.

Отже, у поетичних творах Т. Шевченка послідовно репрезентовано невербальні засоби комунікації, омовлення яких дає можливість констатувати, що це своєрідні мовні коди, які формують комунікативну компетенцію мовної особистості. Майстерність створення естетичного тексту із застосуванням зазначеного засобу визначає мовну особистість Кобзаря як елітарну, спроможну вправно моделювати комунікативні ситуації із омовленням відповідного «невербального мовленнєвого супроводу» для ефективної реалізації не лише комунікативної, але й емоційної, й етнічної компетенції. Теоретичне осмислення значущості актуалізації невербальних комунікативних засобів у художньому тексті Тараса Шевченка дає підстави краще осмислити нові філіграні мовної особистості великого Кобзаря.

Проаналізований матеріал має відповідну перспективу, оскільки його можна спроектувати на створення словника омовлення невербальних засобів, змодельованих у поетичній творчості Т. Шевченка, що може бути репрезентований за параметрами, представленими в таблиці. Не розробленим на сьогодні в україністиці є й словник жестів. Ця прогалина також вимагає опрацювання, а твори Т. Шевченка, як бачимо, є для цього найбільш вдалим матеріалом.

Таблиця 1

Параметри невербальної комунікації	Цитати із творів Т. Шевченка
АКУСТИЧНІ (просодика)	
манера мовлення	Цар цвєнькає ; А диво-цариця, Мов та чапля меж птахами, Скаче, бадьориться («Сон»). Як крикне На самих пузатих – Всі пузаті до одного В землю провалились! («Сон»). І не плачу, й не співаю, А вию с о в о ю («Три літа»).

АКУСТИЧНІ (екстралінгвальні)	
усмішка, сміх	<p>А я дивлюсь, поглядаю, Сміюся сльозами («Гайдамаки»). Послав свитку. Як ясочка, Усміхнулась, сіла. «Сідай же й ти коло мене». Сів, та й обнялися («Гайдамаки» : «Титар»).</p> <p>...Сумно, страшно, а згадаєш – Серце усміхнеться («Гайдамаки» : «Треті півні»).</p> <p>Іде собі наш Ярема, Нічого не бачить; Одна думка усміхнеться, А друга заплаче («Гайдамаки» : «Треті півні»).</p> <p>Усміхнувся мій Ярема, Тяжко усміхнувся («Гайдамаки» : «Червоний бенкет»).</p> <p>Доки буду мучить душу І серцем боліти? Доки буде ворог лютий На мене дивитись І Сміятись! («Псалми Давидові»).</p> <p>І вороги нові Розкрадають, як овець, нас і жеруть! (...) І кивають, сміючися, На нас головами; ... («Псалми Давидові»).</p>
плач, сльози	<p>Чужі люде не питають – Та й нащо питати? Нехай плаче сиротина, Нехай літа тратить! Плач же, серце, плачте, очі, Поки не заснули, Голосніше, жалібніше, Щоб вітри почувли... («Думка»).</p> <p>Піде на шлях подивитись, Поплакати в лози, – Зашебече соловейко – Сохнуть дрібні сльози. Послухає, усміхнеться, Піде темним гаєм... Ніби з милим розмовляла... («На вічну пам'ять Котляревському»).</p> <p>Згадаю Енея, згадаю родину, Згадаю, заплачу, як тая дитина («На вічну пам'ять Котляревському»).</p> <p>Заховаю змію люту Коло свого серця, Щоб вороги не бачили, Як лихо сміється... Нехай думка, як той ворон, Літає та криче, А серденько соловейком Шебече та плаче Нишком – люди не побачать, то й не засміються... Не втирайте мої сльози, Нехай собі ллються... («Думи мої, думи мої...»).</p> <p>Отакий-то Перебендя, Старий та химерний! Заспіває, засміється, А на сльози зверне («Перебендя»).</p> <p>... один собі У моїй хатині Заспіваю, заридаю, Як мала дитина («Гайдамаки»).</p> <p>Одно було серце, одно на всім світі, Одна душа щира, та бачу, що й та, Що й та одцуралась». І хлинули сльози. Поплакав сердега, утер рукавом. («Гайдамаки» : «Титар»)</p> <p>Та й заплакав сіромаха, На кий похилившись. Плаче собі тихесенько... («Гайдамаки» : «Титар»).</p> <p>«А мене й байдуже?» «Який-бо ти, ей же богу!» І сльози блиснули. «Не плач, серце, я жартую» («Гайдамаки» : «Титар»)</p> <p>Чого ж смутний, невеселий Іде – чуть не плаче? («Гайдамаки» : «Треті півні»).</p> <p>Іде собі наш Ярема, Нічого не бачить; Одна думка усміхнеться, А друга заплаче. («Гайдамаки» : «Треті півні»)</p>

	<p>...Тяжко йому, Тяжко, а не плаче. Ні, не плаче : змія люта Жадна випиває, Його сльози, давить душу, Серце розриває. («Гайдамаки» : «Червоний бенкет»).</p> <p>Оксано, Оксано! Де ти ділася-поділась? І хлинули сльози; Дрібні-дрібні полилися. Де вони взялися! («Гайдамаки» : «Червоний бенкет»).</p> <p>Душе моя, Чого ти сумуєш? Душе моя убогая, Чого марне плачеш, Чого тобі шкода? («Сон»).</p> <p>Нехай мати усміхнеться, Заплакана мати. Благословить дітей своїх Твердими руками І діточок поцілує Вольними устами («І мертвим, і живим, і ненародженим...»).</p> <p>...І хлинули сльози, Тяжкі сльози! (...) Прийшла, привітала, Утирала мої сльози І поцілувала... («N.N.»).</p> <p>Під хатою дідусь сивенький Сидить, а сонечко низенько Уже спустилось над Дніпром. Сидить, і дивиться, і дума, А сльози капають... («Сон»).</p> <p>Утер сльози нехолодні, Хоч не молодії... І згадував літа свої Давнії, благії... («Сон»).</p> <p>Заплакала Матер Божа Сльозами святими. Заплакала милосерда, Неначе за сином. І Бог зглянувсь на ті сльози, Пречистії сльози! («Іржавець»).</p> <p>Ти сльози матері до краю, До каплі вилила! Ридаю, Молю ридаючи : пошли, подай душі убогій силу... («Неофіти»).</p>
мовчання	<p>Тяжко мені сиротою На сім світі жити : Свої люде – як чужії, Ні з ким говорити («Думка»).</p> <p>Помолились, одяглися, Кругом мене стали, Сумно, сумно, як сироти, Мовчки похилились. «Благослови, – кажуть, – батьку, Поки маєм силу; Благослови шукать долю На широкім світі» («Гайдамаки»).</p> <p>У печі пала Огонь і світить на всю хату, В кутку собакою дрижить Проклятий жид; конфедерати Кричать до титаря : «Хоч жить? Скажи, де гроші?» Той мовчить («Гайдамаки» : «Титар»).</p> <p>А Залізник попереду, Нашорошив уха; Їде собі, люльку ку- рить, Нікому ні слова. А за ним німий Ярема. («Гайдамаки» : «Червоний бенкет»).</p> <p>...Тяжко йому, Тяжко, а не плаче. Ні, не плаче : змія люта Жадна випиває, Його сльози, давить душу, Серце розриває. («Гайдамаки» : «Червоний бенкет»).</p> <p>І всі у ряд поставали, Ніби без'язикі – Анітель («Сон»).</p> <p>«Гай! Гай!. – Старий промовив. – Недоуми! Занепастили Божий рай!. Гетьманщина!!» І думнеє Чоло похмаріло... Мабуть, щось тяжкеє Вимовить хотілось? Та не вимовив... («Сон»).</p>

	<p>То й вони злякались! Оніміли з переляку, Сліпі небораки («Іржавець»).</p> <p>А ми дивились, та мовчали, Та мовчки чухали чуби... («Юродивий»).</p>
КІНЕТИЧНІ	
постава	<p>Усміхнулась. Похилилась головою Та й ніби заснула («Гайдамаки» : «Гитар»).</p> <p>Поникли голови козачі, Неначе стоптана трава. Україна плаче, стогне-плаче! («Полякам»).</p> <p>Похилившись, Не те щоб дуже зажурившись, А так на палу-бі стояв, І сторч на море поглядав... («Ну що б, здавалося, слова...»).</p>
хода	<p>Отамани на бенкеті, Неначе на раді, Походжають, розмовляють («Гайдамаки»).</p> <p>А Ярема по долині Ледве-ледве ходить, Не дивиться, не слухає... («Гайдамаки» : «Гитар»).</p> <p>Шелест!.. коли глянє : Попід гаєм, мов ласочка, Крадеться Оксана. («Гайдамаки» : «Гитар»).</p> <p>Іде собі наш Ярема, Нічого не бачить; Одна думка усміх-неться, А друга заплаче. («Гайдамаки» : «Треті півні»).</p> <p>А диво-цариця, Мов та чапля меж птахами, Скаче, бадьориться. Довгенько вдвох походжали Мов сичі надуті, Та щось нишком розмовляли – здалека не чути... («Сон»).</p> <p>Іду я тихою ходою, Дивлюсь – аж он передомною... («Сон»).</p> <p>Моя крале мальована. Бо я таки й досі За тобою чимчикую... («Слава»).</p> <p>...не спочивать Пішла в снопи, пошкандибала Івана сина годувать... («Сон»).</p>
знакові рухи	<p>Послав свитку. Як ясочка, Усміхнулась, сіла. «Сідай же й ти коло мене». Сів, та й обнялися. («Гайдамаки» : «Гитар»).</p> <p>«Як була я молодою преподобницею, Повісила хвартушину над віконницею; Хто не йде – не мине, То кивне, то моргне. («Гайдамаки» : «Бенкет у Лисянці»).</p> <p>І вороги нові Розкрадають, як овець, нас і жеруть! (...) І кивають, сміючися, На нас головами; ... («Псалми Давидові»).</p> <p>...І шапочку мужик знімає, Як флаг побачить. Значить пан У себе з причетом гуляють... («П.С.»).</p> <p>Кругом паскуда! Чому ж його не так зовуть? Чому на його не плюють? Чому не топчуть? Люде, Люде! («П.С.»).</p> <p>Поклони тяжкії б'ючи, Пречистій ставила, молила, Щоб доля добрая любила Її дитину... («І виріс я на чужині»).</p> <p>А ми дивились, та мовчали, Та мовчки чухали чуби... («Юродивий»).</p> <p>І день іде, і ніч іде. І, голову схопивши в руки, Дивуєшся, чому не йде Апостол правди і науки? («***»).</p>

контакт очима	<p>...Той мурує, той руйнує, Той неситим оком За край неба зазирає – Чи нема країни, Щоб заграбать і з собою Взять у домовину («Сон»).</p> <p>...А братія мовчить собі, Витріщивши очі! Як ягнята.... («Сон»).</p> <p>Він вилупив баньки з лоба – І все затрусилось... («Сон»).</p> <p>Помолюся Господеві Серцем одиноким І на злих моїх погляну Незлим моїм оком («Псалми Давидові»).</p> <p>І кинула кругом очима, Аж іскри сипнули з очей («Марія»).</p>
ОПТИЧНІ (зовнішній вигляд)	
фізіономіка, одяг, його стиль, тип і виміри тіла, зачіска, предмети особистого вжитку	<p>Тільки дав мені Бог Красу – карії очі, Та й ті виплакала В самоті дівочій («В казематі»).</p> <p>Під хатою дідусь сивенький Сидить, а сонечко низенько Уже спустилось над Дніпром («Сон»).</p> <p>Добридень же, новий годе, В торішній свитині! Що несеш ти в Україну в латаній торбині? «Благоденствіє, указом Новеньким повите». Іди ж здоров, та не забудь Злидням поклонитись («Три літа»).</p> <p>Запиши, Миколо, У реєстр. Нехай буде... Нехай буде Голий, Так і пиши! («Гайдамаки» : «Червоний бенкет»).</p> <p>Од матушки-цариці, Таки із самої столиці, Прийшов указ лоби голить... («Москалева криниця»)</p> <p>Одна тільки Сидить без обнови Сиріточка, рученята Сховавши в рукава... («На великдень, на соломі...»)</p> <p>Ходім, батьки-отамани, У Фастів в неділю Та надінем вражим ляхам Кошуленьку білу. Ні, не білу, а червону... («Швачка»).</p> <p>А гость роззутий, Умитий з куші виходжав В одному білому хітоні, Мов намальований, сіяв... («Марія»)</p>
ОПТИЧНІ (проксеміка)	
відстань між мовцями, дистанція, вплив території, просторове розміщення співбесідників	<p>Отак, сидя в кінці стола, Міркую, гадаю : Кого просить? Хто поведе? («Гайдамаки»).</p> <p>Помолились, одяглися, Кругом мене стали, Сумно, сумно, як сироти, Мовчки похилились («Гайдамаки»)</p> <p>...На твоїм порогу Благослови моїх діток В далеку дорогу («Гайдамаки»)</p> <p>Послав свитку. Як ясочка, Усміхнулась, сіла. «Сідай же й ти коло мене». Сів, та й обнялися («Гайдамаки» : «Титар»).</p> <p>Аж потіють, та товпляться, Щоб то ближче стати Коло с а м и х : може вдарять Або дулю даги Благоволять; хоч маленьку, Хоч півдулі, аби тільки Під самую пику. І всі у ряд поставали, Ніби без'язики – Анітелень («Сон»)</p>

	І став велично на порозі , І, уклонившись, вітав Марію тихо. Їй, небозі, Аж дивно, чудно. Гость стояв І ніби справді засіяв. Марія на його зирнула І стрепенулась. Пригорнулась , Неначе злякане дитя, До Йосипа свого старого... («Марія»)
ТАКТИЛЬНО-КІНЕСТЕЗИЧНІ	
дотики, обійми, поцілунки	...А ти не заплачеш, А ти не побачиш, як ворон клює Ті карої очі, ті очі козачі, Що ти цілувала , серденько моє! («Гайдамаки» : «Титар») Послав свитку. Як ясочка, Усміхнулась, сіла. «Сідай же й ти коло мене». Сів, та й обнялися («Гайдамаки» : «Титар»). ...І хлинули сльози , Тяжкі сльози! (...) Прийшла, привітала, Утирала мої сльози І поцілувала... («N.N.»).

ЛІТЕРАТУРА

1. **Космеда Т.А.** Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : монографія. / Т.А. Космеда. – Дрогобич : Коло, 2012. – 372 с.
2. **Космеда Тетяна.** Комунікативна компетенція Івана Франка : міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри. – Львів : ПАІС, 2006. – 328 с.
3. **Крейдлин Г.Е.** Невербальная семиотика : Язык тела и естественный язык. – М. : Новое литературное обозрение, 2002. – 582 с.
4. **Лапшин В.А.** Коммуникативная компетентность как фактор профессионализма в современном обществе : [электронный ресурс] / В.А. Лапшин. URL : hdirussia.ru [2010]. – Режим доступа : <http://www.hdirussia.ru/166>
5. **Реформатский А.А.** Оперекодирование и трансформации коммуникативных систем // Исследования по структурной типологии. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 208–215.
6. **Селіванова О.О.** Сучасна лінгвістика : напрями і проблеми / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
7. **Чувакин А.А.** Риторика в пространстве теории коммуникации // Проблемы современного коммуникативного образования в вузе и школе : материалы II Всероссийской научно-практической конференции с международным участием : в 2 ч. Ч. 1 / под ред. Т.Ю. Зотовой, Т.А. Федосеевой, М.С. Хлебниковой. – Новокузнецк : РИО КузГПА, 2009. – С. 89–96.
8. **Шмелева Т.В.** Языковая рефлексия / Т.В. Шмелева // Теоретические и прикладные аспекты речевого общения. – Красноярск, 1999. – Вып. 1(8). – С. 108–110.
9. **Шумарина М.Р.** Метаречевые наблюдения писателей на занятиях по риторике и культуре речи / М.Р. Шумарина // Проблемы современного коммуникативного образования в вузе и школе : матер. II Всерос. научно-практ. конфер. с международным участием : в 2 ч. – Новокузнецк : РИО КузГПА, 2009. – Ч. 1. – С. 226–231.